

Filosofisch woordenboek

Voltaire

Filosofisch woordenboek
of
De rede op alfabet

Vertaald en ingeleid door
J.M. Vermeer-Pardoën

Van Genneep 2004

Gepubliceerd met steun van het Ministerie van Buitenlandse Zaken,
het Institut Français des Bays-Bas/Maison Descartes en BNP PARIBAS.

De vertaalster ontving voor deze vertaling een werkbeurs
van de Stichting Fonds voor de Letteren.

Oorspronkelijke titel *Dictionnaire philosophique* (ed. 1769)

Eerste printrun oktober 2017 (o.b.v. tweede druk, februari 2004)

© 2001 J.M. Vermeer-Pardoen | Uitgeverij Van Gennep bv,
Nieuwpoortkade 2a, 1055 RX Amsterdam
Boekverzorging Hannie Pijnappels
ISBN 9789461648471 | NUR 730

Inhoud

Inleiding 11

Verantwoording 25

Bibliografie 27

Voorwoord van Voltaire 31

Abraham 35

Abt 39

Adam 41

Afgod, afgodendienaar, afgoderij 42

Antitrinitarieërs 59

Antropofagen 62

Apis 64

Apocalyps 66

Arius 69

Atheïsme, atheïst 72

Babel 84

Bedrog 85

Besnijdenis 90

Biecht 95

Bijgeloof 97

Catechismus, De Chinese 102

Catechismus van de Japanner, De 127

Catechismus van de pastoor, De 133

Catechismus van de tuinman, De 138

China, Over 142

Christendom 147
 Concilies 178
 Convulsionairen 184
 Credo 185

David 190
 Deugd 193
 Deugden, Over de onwaarachtigheid der
 menselijke 195
 Dieren 196
 Doel, doelloorzaken 199
 Dogma's 202
 Doop 205
 Dromen 210

Engel 213
 Enthousiasme 216
 Erfzonde 218
 Evangelie 220
 Ezechiël 222

Fabels 228
 Fanatisme 229
 Filosoof 232

Gelijkheid 239
 Geloof 242
 Genade 246
 Genesis 248
 Geschiedenis van de joodse koningen en
 de Paralipomena 264
 Gewaarwording 266
 Glorie 269
 God 270

- Godsdienst 275
- Goed (Alles is goed) 288
- Goed (Het hoogste goed) 296
- Grenzen van de menselijke geest 297

- Hel 299
- Hemel in de Oudheid, De 302

- Idee 308
- Inquisitie 309
- Inzicht, Verkeerd 314

- Jefta 316
- Jezus, De godheid van 317
- Job 318
- Jozef 323
- Judea 326
- Julianus de filosoof 327

- Karakter 334
- Keten der gebeurtenissen 336
- Keten der geschapen wezens 340
- Kritiek 342

- Letteren, letterkundigen of geleerden 349
- Lichamen 351
- Liefde 354
- Liefde, Eigenliefde 356
- Liefde, De zogeheten socratische 357
- Lot 361
- Luxe 366

- Martelaars 369
- Marteling 371

- Materie 374
- Meester 378
- Messias 380
- Metamorfosen, metempsychosen 391
- Misdrijven, Over plaatselijke 392
- Moraal 394
- Mozes 395

- Noodzakelijk 403

- Oorlog 408
- Opstanding 413

- Papisme, Dialoog over het 419
- Paulus 421
- Petrus 423
- Priester 429
- Profeten 431

- Recht en onrecht, Over 434

- Salomo 436
- Schoon, schoonheid 446
- Sekte 447
- Slecht 451
- Staten, regeringen 455

- Theïst 461
- Theoloog 462
- Tirannie 463
- Transsubstantiatie 464
- Trots 465

- Vaderland 467
Vasten 469
Verdraagzaamheid 470
Verstand, Gezond 479
Vervolging 481
Vooroordelen 483
Vriendschap 486
Vrijheid, Over 487
Vrijheid van denken 491
- Waanzin 496
Wetten, Over de 498
Wetten, Burgerlijke en kerkelijke 508
Wonderen 510
- Zeker, zekerheid 518
Ziel 520
Zondvloed 530
- Aantekeningen 533

Inleiding

Als in 1764 het *Filosofisch woordenboek* voor het eerst wordt gepubliceerd, is Voltaire zeventig jaar oud. Hij is dan al heel beroemd en heeft een lang en bewogen leven achter de rug. Het is niet de bedoeling daar in detail op in te gaan, maar voor een beter begrip van het werk waarmee we ons gaan bezighouden, is het van belang een paar episodes wat nader te bekijken.

Dat is in de eerste plaats de periode in Engeland. Hij was daarheen gegaan, omdat hij na een verblijf in de Bastille Frankrijk moest verlaten. Vóór die tijd was hij vooral een schrijver van toneelstukken en dichtwerk geweest, die in mondaine kringen een graag geziene gast was, maar zich door zijn scherpe tong nogal wat moeilijkheden op de hals haalde. In Engeland groeit hij uit tot wat in de achttiende eeuw een 'filosoof' wordt genoemd. Hij maakt er kennis met mensen als lord Bolinbroke en Robert Walpole en raakt zeer onder de indruk van de vrijheid op politiek en godsdienstig gebied die hij in dat land aantreft. Terug in Frankrijk gebruikt hij voor het eerst het pseudoniem Voltaire, een anagram van Arouet (le jeune). In deze periode schrijft hij ook zijn *Lettres anglaises*, ook wel *Lettres philosophiques* genoemd (1734), waarin hij Engeland om zijn vrijheid ten voorbeeld stelt aan Frankrijk. Het boek wordt door het gerechtshof van Parijs verboden en Voltaire moet weer de wijk nemen. Deze keer trekt hij zich terug in het kasteel van zijn vriendin Mme du Châtelet in Cirey, bij de grens van Lotharingen. Hij blijft daar tien jaar, van 1734 tot 1744. Het is een buitengewoon vruchtbare periode. Hij heeft er

zijn eigen schouwburg, waar hij zijn toneelstukken kan opvoeren. Hij ontvangt er vrienden, verzamelt er gegevens voor zijn historisch werk, houdt zich bezig met filosofie en wetenschap en bestudeert het werk van Leibniz, Newton en Locke.

Als in 1744 zijn vriend d'Argenson minister van Buitenlandse Zaken wordt, keert hij terug naar Parijs. Hij staat er enige tijd in de gunst bij de koning, maar dat duurt niet lang. In 1747 gaat hij terug naar Cirey, waar hij *Zadig* schrijft, het verhaal van een hoveling die nu eens met gunsten wordt overladen en dan weer in ongenade valt. De thema's van domheid en fanatisme komen ook hier al ruimschoots aan bod.

In 1750 gaat hij op uitnodiging van Frederik II van Pruisen naar diens paleis in Potsdam. Hoewel ook dit verblijf slecht afloopt en Voltaire zelfs in Frankfort even gevangengehouden wordt, kan het toch ook weer als een heel vruchtbare periode beschouwd worden. Hij voltooit er in 1751 zijn *Siècle de Louis XIV*, waaraan hij zo'n twintig jaar heeft gewerkt. In 1752 schrijft hij er het verhaal *Micromégas*, dat is geïnspireerd op *Gullivers reizen* van Jonathan Swift, en waarin Pascals thema van het oneindig grote en het oneindig kleine opduikt. Volgens zijn secretaris Collini zou op 28 september 1752, tijdens een souper waar Voltaire aanzat met de koning en enkele bekende persoonlijkheden, zijn besloten om gezamenlijk een encyclopedie te schrijven tegen vooroordelen, bijgeloof en fanatisme. Het is niet zeker of dit verhaal op waarheid berust. In elk geval is het plan nooit uitgevoerd, maar de eerste artikelen voor het *Filosofisch woordenboek* heeft Voltaire wel in deze tijd geschreven.

Na zijn vertrek uit Berlijn komt hij tenslotte via de Elzas en Lyon in Genève terecht, waar hij het buiten Les Délices koopt. Daar voltooit hij zijn *Essai sur les mœurs*, waaraan hij ook ongeveer twintig jaar heeft gewerkt. Het geeft een

overzicht over de wereldgeschiedenis van Karel de Grote tot Lodewijk XIV. Het is echter in de eerste plaats een cultuurgeschiedenis, en veel van het materiaal gebruikt Voltaire ook weer voor het *Filosofisch woordenboek*. Als het calvinistische stadsbestuur van Genève bezwaren maakt tegen de toeneelopvoeringen die Voltaire in Les Délices organiseert, neemt deze maar weer de wijk. In 1759 koopt hij een kasteel in Ferney, aan de Franse kant van de Zwitserse grens. In datzelfde jaar schrijft hij zijn wereldberoemde *Candide*, waarin hij de mens laat zien als een dwaas en ongelukkig wezen, een speelbal van het lot. Anders dan Pascal zoekt hij de oplossing niet in het geloof, maar in het bescheiden werken aan wat je hand vindt om te doen. Dat doet hij ook zelf: in Ferney brengt hij welvaart. Hij staat de boeren met raad en daad terzijde, sticht een fabriek voor zijden kousen en een leerlooierij. Hij haalt Zwitserse horlogemakers binnen en in korte tijd verandert het gehucht in een welvarend dorp van meer dan twaalfhonderd inwoners. Hij verdedigt ook verscheidene personen die door het gerecht zijn veroordeeld, en weet soms eerherstel voor hen te krijgen, zoals in het geval van de protestant Calas, die in 1762 ter dood was gebracht omdat hij zijn zoon, die zich tot het katholicisme had bekeerd, zou hebben omgebracht. Groot is zijn verontwaardiging als in 1766 de negentienjarige La Barre ter dood wordt veroordeeld wegens godslasterlijk gedrag. Dergelijke blijken van godsdienstige terreur zijn van grote invloed geweest op zijn houding ten opzichte van het christendom en vinden hun weerslag in het *Filosofisch woordenboek*.

Ook in Ferney blijft Voltaire schrijven: commentaren, brieven, pamfletten, toneelstukken, verhalen en essays. De belangrijkste van die geschriften zijn ongetwijfeld de *Traité sur la tolérance* (1763) en het *Filosofisch woordenboek*, waarvan de eerste versie in 1764 verschijnt en waaraan hij in 1769 de laatste hand legt.

In 1778 keert hij terug naar Parijs, waar hij in triomf wordt ontvangen. Hij sterft nog in datzelfde jaar en in 1791 wordt zijn lichaam overgebracht naar het Panthéon.

Als we kijken naar de geboortedatum en de sterfdatum van Voltaire, kunnen we met recht zeggen dat de achttiende eeuw de eeuw van Voltaire was. De invloed was wederzijds.

De achttiende eeuw wordt in de eerste plaats gekenmerkt door het geleidelijk wegvallen van de autoriteit. In 1715 sterft Lodewijk XIV en met hem verdwijnt een tijdperk. In de politiek wordt de ontevredenheid steeds groter, vooral na het teleurstellende vredesverdrag van Aken in 1748 en na de zevenjarige oorlog, die door Frankrijk wordt verloren.

Op godsdienstig gebied moet het geloof steeds meer wijken voor de rede en de wetenschappelijke, op experimenten berustende bewijsvoering. De invloed van geleerden zoals Newton, Locke en vele anderen speelt daarbij een beslissende rol. Niet alleen geleerden, maar ook heel veel goede particulieren richten een laboratorium in, waar zij wetenschappelijke proefnemingen doen. In haar kasteel te Cirey heeft ook Mme du Châtelet zo'n laboratorium, waar Voltaire menig experiment heeft uitgevoerd. Niet alleen op natuurkundig gebied wordt de horizon verbreed, men begint zich ook steeds meer te verdiepen in vreemde volken en hun gewoonten.

Al deze elementen vindt men terug bij Voltaire, en omgekeerd heeft Voltaire een grote bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van die elementen. Vooral na 1760 wordt zijn stem een van de belangrijkste in het protest tegen onrecht, fanatisme, obscurantisme en onverdraagzaamheid. Het *Filosofisch woordenboek* is daarom zo belangrijk, omdat het als het ware een overzicht geeft van het denken van Voltaire en tegelijkertijd een beeld geeft van wat er zoal gaande was in deze periode die we de Eeuw van de Verlichting noemen.

Daar is allereerst de vorm die Voltaire heeft gekozen om zijn gedachten weer te geven. Een criticus heeft eens gezegd dat het *Filosofisch woordenboek* geen woordenboek en ook niet filosofisch is. Laten we beginnen met iets nader in te gaan op de term ‘woordenboek’. Er zijn, grosso modo, drie soorten woordenboeken. Ten eerste de zuiver lexicologische en etymologische woordenboeken, die de betekenissen en het ontstaan van woorden weergeven, dan de vertaalwoordenboeken, en tenslotte de encyclopedische woordenboeken: beschrijvende, voorlichtende woordenboeken. Deze laatste kunnen dan weer alfabetisch of systematisch zijn opgezet. Ze kunnen algemeen zijn of een speciaal onderwerp betreffen. Ze kunnen louter wetenschappelijk zijn, maar ze kunnen ook drager zijn van een bepaalde levensbeschouwing of ideologie.

De achttiende eeuw, waarin men zo’n groot belang hechtte aan wetenschap, is een gouden tijd voor het woordenboek. Er is blijkbaar behoefte aan snelle informatie over de meest uiteenlopende onderwerpen. Alle vormen van wetenschap worden op alfabet gezet. De overvloed aan woordenboeken is zelfs zo groot dat er in 1758 een alfabetisch overzicht van dictionnaires uit allerlei talen en over allerlei onderwerpen wordt samengesteld door Durey de Noinville: een dictionnaire van de dictionnaires dus.

Voltaire blijkt een groot liefhebber van woordenboeken. Het leven is kort, vindt hij. Een mens heeft geen tijd om alles tot in de details te bestuderen en deze woordenboeken maken het mogelijk om toch een globale kennis te verwerven over heel veel onderwerpen, waarna men altijd nog, al naargelang de behoefte, kan overgaan op meer gedetailleerde bronnen. Hij heeft in zijn bibliotheek dan ook een groot aantal naslagwerken, waarvan de belangrijkste ongetwijfeld zijn: de *Dictionnaire universel français et latin*, ook wel de *Dictionnaire de Trévoux* genoemd; de *Dictionnaire de l’Académie*

française, waarvoor hij ook zelf artikelen heeft geschreven; de *Grand dictionnaire historique* van L. Moreri; de *Dictionnaire historique et critique* van Bayle uit 1697; en vooral ook de *Dictionnaire historique, critique, chronologique, géographique et littéraire de la bible* van Calmet, waaraan hij zoveel gegevens heeft ontleend voor zijn *Filosofisch woordenboek* en die hij zo ongelooflijk op de hak neemt waar het gaat om de achterliggende theologische ideeën. Natuurlijk bezat hij ook de *Encyclopédie* van Diderot en d'Alembert, waaraan hij zelf in het begin bijdragen had geleverd, maar waartegen hij ook bezwaren had, vooral wat betreft de lengte van de artikelen. Naast deze belangrijke en meest bekende encyclopedieën bezat hij nog een groot aantal andere woordenboeken, onder andere de *Dictionnaire antiphilosophique* van Chaudon, die een directe reactie was op het *Filosofisch woordenboek*. Tot zijn dood toe bleef hij woordenboeken kopen en bijdragen leveren, bijvoorbeeld aan de *Dictionnaire de l'Académie française*.

Het encyclopedische woordenboek was mede daarom zo populair, omdat het naast wetenschappelijke informatie de mogelijkheid bood om nieuwe, vaak zeer controversiële ideeën op filosofisch, godsdienstig of maatschappelijk gebied uiteen te zetten en zo te dienen als een soort propagandamiddel of strijdschrift. Het bekendste voorbeeld daarvan is natuurlijk de *Encyclopédie* van Diderot, die niet alleen wetenschappelijke informatie bood, maar ook de nieuwe ideeën van de Verlichting propageerde. Die ideeën waren vaak in strijd met de officieel aanvaarde opvattingen en moesten daarom in het werk verborgen worden. Daartoe diende een listig systeem van verwijzingen, dat artikelen die op het eerste gezicht niets met elkaar te maken hadden met elkaar verbond. Hierdoor kon een gedachte die aanvankelijk slechts terloops was genoemd, verder worden uitgewerkt. Niettemin kwam het herhaaldelijk voor dat afzonderlijke delen door de autoriteiten werden verboden. Maar dankzij mach-

tige beschermers kon de *Encyclopédie* in 1772 toch worden voltooid.

Een encyclopedisch woordenboek dat als strijdschrift wordt gebruikt, vraagt om beknoptheid. Dat is ook de reden waarom Voltaire zijn *Filosofisch woordenboek* in de verschillende uitgaven tot 1769 *Dictionnaire philosophique portatif* noemt: *Filosofisch handwoordenboek*. Met het oog op de verspreiding mocht het boek bovendien niet al te duur worden: 'Als het evangelie 1200 sestertiën had gekost, was het christendom er nooit gekomen', was zijn argument.

Het *Filosofisch woordenboek* is dus heel beknopt. In de laatste door Voltaire zelf herziene uitgave, die van 1769, heeft het slechts 118 lemma's, waaronder een groot aantal eigenamen (Abraham, Adam, David enzovoort). In die zin had de criticus dus gelijk toen hij zei dat het *Filosofisch woordenboek* geen woordenboek was. Maar het behoort wel degelijk tot de dictionnaires zoals die in de achttiende eeuw in de mode waren gekomen. Daar doet het aantal lemma's niets aan af.

Bovendien beweerde dezelfde criticus dat het *Filosofisch woordenboek* niet filosofisch was. Ook daarin heeft hij gelijk, als men onder de term 'filosofisch woordenboek' een alfabetische lijst van filosofische termen verstaat, of een alfabetische of systematische lijst van filosofische systemen. Maar de term 'filosofie' heeft hier een geheel andere betekenis, die duidelijk wordt als men kijkt naar de titel die Voltaire in 1769 aan het werk geeft: *De rede op alfabet*. Met filosofen bedoelt men in de achttiende eeuw die intellectuelen, schrijvers en geleerden, die zich laten leiden door wat de *esprit philosophique* wordt genoemd, een soort nieuw humanisme, dat het oude denkkader wil doorbreken, het geloof vervangt door de rede en door wetenschappelijk onderzoek, en dat ten strijde trekt tegen vooroordelen, bijgeloof, fana-

tisme, obscurantisme en onverdraagzaamheid. In die zin is het *Filosofisch woordenboek* juist typisch filosofisch.

Als in 1764 de eerste druk van het werk verschijnt, is dat zonder de naam van de auteur en die van de uitgever. Die anonimiteit is natuurlijk een voorzorgsmaatregel tegen eventuele vervolging van schrijver en uitgever, maar tegelijkertijd onderdeel van de maskerade die zo kenmerkend is voor het werk. Voltaire schept er duidelijk genoeg in, getuige zijn correspondentie: 'Nou zeg, ik heb dat duivelse woordenboek gelezen. De schrik sloeg mij om het hart, net als bij jou, maar het ergste vind ik nog dat christenen, die zo'n mooie naam eigenlijk niet waard zijn, mij ervan verdenken de schrijver te zijn van zo'n antichristelijk boek' (aan d'Alembert, 7 september 1764). En elders, eveneens aan d'Alembert: 'Ik heb gehoord van dat afschuwelijke woordenboekje; satanswerk is het... Gelukkig heb ik part noch deel aan dat vreselijke werkje, want dat zou ik wel betreurenswaardig vinden; ik ben de onschuld zelve, en jij bent mijn getuige, mocht de gelegenheid zich ooit voordoen.'

Tegelijk maakt hij van de anonimiteit gebruik om reclame te maken: 'Wat een eruditie! Wat een durf! Het is een goddelijk boek.'

In september 1764 erkent hij dat sommige artikelen van zijn hand zijn, maar hij doet het voorkomen alsof het gaat om een collectief werk. Een aantal artikelen ondertekent hij met de naam van een bekende, maar overleden persoon, soms ook verschuilt hij zich achter fictieve namen. Binnen de artikelen vindt eenzelfde maskerade plaats, bijvoorbeeld door het gebruik van het persoonlijk voornaamwoord: een *ik* dat niet op de schrijver slaat, een *wij* waarvan hij geen deel uitmaakt. Het is een spel waaraan hij veel plezier beleeft, maar dat ook wordt ingegeven door de omstandigheden. In Frankrijk worden nog steeds brandstapels opgericht voor ongelovigen, en toen de negentienjarige La Barre om zijn

godslasterlijke gedrag ter dood werd veroordeeld, werd tegelijk met zijn lichaam een exemplaar van het *Filosofisch woordenboek* verbrand. De inhoud heeft dan ook veel stof doen opwaaien.

Hoewel de alfabetische opzet van het werk bij een oppervlakkige kennismaking de indruk kan wekken dat het gaat om losse artikelen, die niets met elkaar te maken hebben, blijkt bij een wat nauwkeuriger lezing dat er steeds weerkerende thema's zijn, die uiteindelijk tot doel hebben af te rekenen met het christendom, dat in zijn diepste wezen onverdraagzaam is. Achter de schijnbare verbrokkeling gaat een methode schuil en een theorie, die blijkt uit de titel van 1769: *De rede op alfabet*. De theorie is deze: de mens wordt belaagd door twee soorten ellende: de ellende die het leven zelf met zich meebrengt, zoals ziekte en dood, en de ellende die de mensen zichzelf en elkaar aandoen door vooroordeelen, obscurantisme en onverdraagzaamheid, die de oorzaak zijn van oorlogen en vervolgingen. De rede moet de mens helpen om die tweede soort ellende uit te roeien. De wortel van het kwaad schuilt in het bijgeloof. Dat moet dus bestreden worden: *écraser l'infâme* is zijn devies. Dat bijgeloof manifesteert zich in ons deel van de wereld voornamelijk in het christendom, en aangezien het christendom stoelt op de joodse godsdienst en de bijbel, zullen zijn pijlen in de eerste plaats daarop gericht zijn. Hij verzamelt een schat aan gegevens uit zeer uiteenlopende bronnen: de bijbel, de apocriefen, de kerkvaders, de klassieke en vroegchristelijke schrijvers, middeleeuwse theologen en geleerden, en tijdgenoten.

Hij valt het christendom allereerst aan op historische gronden. Zijn kritiek richt zich eerst op het Oude Testament. Zoals een goed pedagoog betaamt, herhaalt hij dikwijls in gevarieerde vormen dezelfde argumenten en thema's. Zo hamert hij erop dat het een illusie is te denken dat het jodendom iets wezenlijk nieuws heeft gebracht. Aan de

hand van bijbelteksten laat hij zien dat er ook andere volken waren die een eigen god hadden van wie zij geloofden dat hij hen speciaal had uitverkoren en beschermde. Hoewel de joden een monotheïstische godsdienst heetten aan te hangen, erkenden zij die vreemde goden als goden. De belangrijkste elementen van hun godsdienst hadden zij trouwens ontleend aan de hun omringende volken, die een veel hogere beschaving hadden. Zo ontnemt hij de joden hun positie als volk Gods en beschouwt hen, vergeleken met de hen omringende volken, als een onbelangrijke, onbeschaafde en ook wrede volksstam. Hij laat zien dat de verschillende bijbelboeken dikwijls met elkaar in tegenspraak zijn, zowel die van het Oude Testament als die van het Nieuwe Testament, waar evangelisten en apostelen vaak tegengestelde dingen verkondigen en Jezus nooit met een woord heeft gerept over Zijn goddelijkheid, noch over het dogma van de Drie-eenheid. De verhalen over het ontstaan van de aarde, over de zondvloed en het stilstaan van de zon zijn wetenschappelijk gezien onzin en bestaan eveneens in andere mythologieën. Zo worden bijbel en mythologie over één kam geschoren. Steeds weer wordt het sacrale karakter van de bijbel onderuit gehaald: Abraham, de vader aller gelovigen, vertelt leugentjes om bestwil; David, de stamvader van Jezus, is een wrede, overspelige moordenaar, Ezechiël voedt zich op bevel van God met uitwerpselen, de geschiedenis van Ananias en Safira is wreed en onlogisch.

Het christendom dat zich beroept op deze bijbel is van hetzelfde laken een pak. Historisch gezien stoelt het op wankele gronden: het vaststellen van de canonieke en apocriefe bijbelboeken berust op willekeur. Willekeur blijkt ook uit de wijze waarop de belangrijkste dogma's door de verschillende concilies werden vastgesteld. De Kerk is van haar oorsprong af innerlijk verdeeld geweest en daardoor een bron van oorlogen en wrede daden. Bijgeloof en fanatisme heb-

ben van meet af aan hoogtij gevierd en zijn inherent aan het christendom.

Zo is het *Filosofisch woordenboek* allereerst een strijdschrift en als een rechtgeaarde polemist gebruikt Voltaire alle hem ten dienste staande middelen: verwijzingen naar wetenschappelijke theorieën, al dan niet naar zijn hand gezette citaten, maar ook humor, ironie en sarcasme. Zijn stijl is kortaf en vlijmscherp. Soms voert hij een toneelstukje op zoals in de vermakelijke conversatie tussen Pico della Mirandola en paus Alexander VI. Hij laat mensen samenspraken voeren, giet zijn artikelen in de vorm van vraag en antwoord, zoals zijn verschillende catechismussen. Hij gebruikt ook alle stijlfiguren die zijn betoog kunnen verlevendigen. Hij is een meester in het onverwachte, het verrassende, de antifrasede ironie. Dikwijls richt hij zich direct tot zijn lezer, of spreekt degene aan die hij bestrijdt, zoals in het artikel *ABT*, dat hij overigens begint met een straatliedje. In een en hetzelfde artikel gebruikt hij soms verschillende literaire genres. Zo begint hij het artikel *GOD* met een verhaal, waarna hij overgaat op een dialoog, om met een fabel te eindigen. Hij maakt graag gebruik van het pittoreske en alledaagse om bepaalde ideeën duidelijk te maken. Kortom, hij is een meester in het hanteren van de taal en bijgevolg buitengewoon onderhoudend. Dat laatste was ook de bedoeling, want zoals hij zelf zegt, hij wilde ‘être utile et amuser’ – nuttig en onderhoudend zijn.

Op het eerste gezicht getuigt dit strijdschrift tegen het christendom – met zijn sarcastische aanvallen op bijgeloof en onverdraagzaamheid – van een pessimistische kijk op het leven. Maar de toon zou niet zo fel zijn geweest, als er niet ook de hoop was op vooruitgang. Voltaire gelooft in de macht van de rede, maar tegelijkertijd stemmen het onuitroeibare bijgeloof en het daarbij behorende obscurantisme, het fanatisme en de onverdraagzaamheid hem somber. Zijn

werk bevindt zich in het spanningsveld tussen optimisme en pessimisme, geloof en ongelooft. Want achter de felle aanvallen op het christendom schuilt ook een onmiskenbaar religieus gevoel, een geloof in een God die alles heeft geschapen en die men kent uit de eeuwige wetten van Zijn schepping. Bijgeloof, en daaronder verstaat hij vrijwel alle officiële godsdiensten, is een belediging voor het Eeuwige Opperwezen. De mens is beperkt en moet niet de pretentie hebben God te kunnen doorgronden, hij moet slechts trachten goed te leven. Het besef van goed en kwaad is ieder aangeboren, net als het geloof in een God-Schepper. Alleen dit universele besef heeft geldigheid, de verschillende godsdiensten brengen met hun niet ophoudend gekrakeel slechts oorlog en ellende.

De ideeën van Voltaire zijn niet nieuw, maar het *Filosofisch woordenboek* heeft toch een enorme invloed gehad in de achttiende eeuw en daarna. Het vormt als het ware een compendium van het denken van Voltaire en van een grote groep achttiende-eeuwse intellectuelen. Het slaat aan door zijn beknoptheid, zijn geestigheid, zijn felheid en de variatie in toon en vorm. De grote eruditie van de schrijver opent steeds nieuwe perspectieven. Het wekt dus bewondering, maar uit de aard van de zaak ook een geweldige weerstand. Bewondering bij medestanders zoals d'Alembert en d'Argenson. Sommige literaire tijdschriften, zoals de *Correspondance littéraire*, publiceren artikelen uit het *Filosofisch woordenboek*, maar andere, zoals de *Mercure de France* en het *Journal des savants*, bewaren een veelzeggend stilzwijgen. *L'année littéraire* publiceert een ingezonden brief waarvan de schrijver fulmineert tegen het boek en Voltaire een kindse oude zuurpruim noemt. In het buitenland is er ook veel kritiek. In Engeland wordt een aantal bezwaren naar voren gebracht, en in Zwitserland spreekt het *Journal helvétique* een strenge veroordeling uit. Vooral de overtuigende christenen –

katholieken zowel als protestanten – komen in het geweer. Voor hen is het *Filosofisch woordenboek* een samenvatting van alle goddeloze ideeën van de Verlichting.

Natuurlijk is ook getracht de verspreiding van het boek te verhinderen. Op 26 september 1764 werd het in Genève door de beul verbrand, op 19 maart 1765 werd het door het gerechtshof van Parijs verboden. Op 8 juli van hetzelfde jaar werd het door Rome op de index geplaatst. Maar dat alles kon niet verhinderen dat het *Filosofisch woordenboek* een groot succes was. Voltaire zegt dat in december 1764 in één week 4000 exemplaren van de tweede druk zijn verkocht, wat voor die tijd een enorm aantal is. Nog in 1878 is volgens directeuren van openbare bibliotheken in Frankrijk het *Filosofisch woordenboek* een van Voltaires meest gelezen boeken.

Kritiek van christelijke zijde is er ook nu nog steeds, maar daarnaast wordt Voltaire, vooral na de Tweede Wereldoorlog, nogal eens beschuldigd van antisemitisme. Deze laatste beschuldiging wordt mijns inziens wat al te lichtvaardig geuit en berust op een gebrek aan inzicht in de werkelijke betekenis van zijn werk. Voltaire valt het Oude Testament aan als basis van het christendom. Hij drijft de spot met het joodse volk als uitverkoren volk. Wanneer hij zo laatdunkend spreekt over joden, dan is dat vrijwel altijd over joden uit het Oude Testament die naar zijn inzicht onterecht worden vereerd (Abraham, David, Salomo enzovoort). Voltaire bestrijdt het joodse geloof, niet het joodse ras, getuige zijn *Traité sur la tolérance*: 'Ik zeg u dat wij alle mensen als broeders moeten beschouwen. Wat! Een Turk mijn broeder? Een Chinees mijn broeder? Een jood? Een Siamees? Ja, zonder meer. Zijn we niet allemaal kinderen van dezelfde Vader, schepsels van dezelfde God?'

Racisme is fundamenteel in tegenspraak met het denken van Voltaire over de gelijkheid van alle mensen en over verdraagzaamheid. De uitspraken die uit zijn werk worden ge-

licht om het tegendeel te bewijzen, zijn altijd uit hun verband gerukt, zoals de daartoe veel gebruikte uitspraak: ‘onze leermeesters en vijanden de joden, die wij geloven en verafschuwen’ enzovoort, waar met de eerste persoon meervoud de christenen worden bedoeld, van wie Voltaire cultureel gezien deel uitmaakt, maar die hij nu juist met deze uitspraak bestrijdt. Een zin als: ‘De joden hebben gedaan wat hun uitdragers doen met oude kleren: ze keren ze en verkopen ze voor nieuw’ slaat op het feit dat de joden volgens Voltaire veel van hun godsdienst uit andere culturen hebben overgenomen en dat als origineel presenteren. Hetzelfde verwijt hij elders de christenen en hij gebruikt daarvoor exact hetzelfde beeld. Het *Filosofisch woordenboek* is een polemisch geschrift, en Voltaire deinst er dan ook niet voor terug om zo af en toe clichés te gebruiken en de zaken zwart-wit af te schilderen. Maar in dat opzicht worden de joden niet anders behandeld dan de Egyptenaren, de Teutonen, de Galliërs en zelfs de Fransen, die hij ‘het wreedste volk op aarde’ noemt.

Zoals gewoonlijk het geval is bij polemische werken uit vroeger dagen, is veel van wat besproken wordt verouderd. Actuele gebeurtenissen en strijdvragen, die bij tijdgenoten algemeen bekend waren en vaak hartstochtelijke discussies oproepen, zijn de moderne lezer volslagen onbekend. Anders dan het origineel heeft de vertaling dus een uitgebreid notenapparaat nodig. Maar deze details, die voor een moderne lezer alleen uit historisch oogpunt van belang kunnen zijn, vallen in het niet bij de grote actualiteit die het *Filosofisch woordenboek* nog altijd voor ons heeft, niet alleen vanwege de literaire kwaliteiten, die groot zijn zoals wij hebben kunnen constateren, maar ook omdat nog altijd godsdienstig fanatisme, onverdraagzaamheid en wederzijds onbegrip een wezenlijk gevaar voor de samenleving opleveren en dus bestreden dienen te worden. Is er niet beweerd dat een eventuele derde wereldoorlog een godsdienstoorlog zou zijn?

Verantwoording

Voor deze vertaling heb ik voornamelijk gebruikgemaakt van de wetenschappelijke uitgave van de *Dictionnaire philosophique* door de Voltaire Foundation (Oxford/Parijs 1994) onder supervisie van Christiane Mervaud, waaraan ik ook het merendeel van de aantekeningen heb ontleend. Daarnaast heb ik de door R. Pomeau verzorgde uitgave van Garnier-Flammarion uit 1964 geraadpleegd. Beide uitgaven gaan uit van de laatste door Voltaire zelf herziene uitgave van 1769. Die uitgave draagt de titel *La raison par alphabet*. De voorgaande uitgaven hadden als titel *Dictionnaire philosophique portatif*, waarmee Voltaire de nadruk wilde leggen op de beknoptheid van het *Filosofisch woordenboek*. Ik heb gemeend de titel van de uitgaven van Mervaud en Pomeau te moeten overnemen, omdat het werk nu eenmaal bekend is geworden als de *Dictionnaire philosophique*. De titel uit 1769 heb ik als ondertitel gebruikt omdat die, zoals ook altijd het geval is bij de ondertitels van Voltaire, een definitie geeft van de aard van het werk.

Wat de interpunctie betreft heb ik mij ook voornamelijk gehouden aan de uitgave van Mervaud, hoewel ik hier en daar die van Pomeau heb overgenomen als die mij logischer leek. Het gevolg hiervan is dat de zinnen op het eerste gezicht nogal lang lijken, maar het veelvuldig gebruik van de puntkomma heft dit bezwaar op: het ritme wordt erdoor versneld, terwijl toch de eenheid van de gedachtegang bewaard blijft. Ik heb gemeend dat deze typische eigenschappen van de tekst door een modernisering van de interpunctie, althans voor een deel, verloren zouden gaan.

Ik heb de lemma's in alfabetische volgorde gerangschikt. In het Nederlands is de volgorde dus anders dan in de Franse tekst, maar dat is gezien het zelfstandige karakter van de artikelen nauwelijks een bezwaar. Het aanhouden van de originele volgorde zou daarentegen de aard van het *Filosofisch woordenboek* geweld hebben aangedaan, want dan zou de rede niet meer op alfabet hebben gestaan.

Bibliografie

Belangrijkste uitgaven van de *Dictionnaire philosophique*

1764 *Dictionnaire philosophique portatif*, officieel uitgegeven te Londen zonder naam van de uitgever, maar in werkelijkheid uitgegeven bij Gabriel Grasset te Genève. Deze editie stond model voor vier buitenlandse uitgaven: twee Engelse, een Duitse en een Nederlandse (bij Marc-Michel Rey te Amsterdam).

1765 *Dictionnaire philosophique portatif*, nouvelle édition, avec des notes; beaucoup plus correcte et plus ample que les précédentes. Amsterdam, chez Varberg. Ook deze uitgave is in werkelijkheid van Grasset te Genève.

1767 *Dictionnaire philosophique portatif*, sixième édition revue, corrigée et augmentée de xxxiv articles par l'auteur. Londres 1767. Dit is een uitgave van Marc-Michel Rey te Amsterdam.

1769 *La raison par alphabet*, sixième édition revue, corrigée et augmentée par l'auteur. Weer zonder naam van de uitgever, maar uitgegeven door Gabriel Cramer te Genève. Dit is de laatste versie waarvoor Voltaire volledig verantwoordelijk is. Het is ook de versie die gebruikt is door de Voltaire Foundation te Oxford/Parijs onder supervisie van Christiane Mervaud (zie Verantwoording).

Voor een aantal andere, modernere uitgaven van het boek en voor een overzicht van de belangrijkste studies over Voltaire en zijn werk verwijs ik naar een uitgave van Klincksieck (1994) in de serie *Parcours Critique: Voltaire et le Dictionnaire philosophique* door Marie-Hélène Costoni e.a., die behalve een aantal bijzonder interessante artikelen ook een uitgebreide bibliografie geeft. Ook de door mij gebruikte uitgaven (zie Verantwoording) bevatten buitengewoon belangwekkende inleidingen.

Voltaire

Filosofisch woordenboek

of

De rede op alfabet

Voorwoord

Er bestaan reeds vijf uitgaven van dit *Woordenboek*, maar die zijn allemaal onvolledig en missen een bepaalde vorm. Geen van deze uitgaven hebben wij persoonlijk kunnen verzorgen. We komen nu eindelijk met deze versie, die beter is dan alle andere waar het gaat om de correctie en de volgorde van de artikelen en hun aantal. We hebben deze allemaal ontleend aan de beste schrijvers van Europa, en we hebben niet geschroomd om soms een bladzijde uit een bekend boek over te schrijven, als we die nodig bleken te hebben voor onze verzameling. Er staan hele artikelen van nog levende personen in, onder wie zich geleerde predikanten bevinden. Deze stukken zijn de geleerden al lang welbekend, zoals de artikelen APOCALYPS, CHRISTENDOM, MESSIAS, MOZES, WONDEREN enzovoort. Maar aan het artikel WONDEREN hebben we een hele bladzijde toegevoegd van de beroemde doctor Middleton, de bibliothecaris van Cambridge.¹

Men zal ook verscheidene passages aantreffen van de geleerde bisschop van Gloucester, Warburton.² De manuscripten van M. Du Marsais³ zijn ook bijzonder nuttig voor ons geweest. Wij hebben echter unaniem alles verworpen wat het epicurisme leek te verdedigen. Het dogma van de Voorzienigheid is zo heilig, zo onontbeerlijk voor het geluk van het mensdom, dat geen fatsoenlijk man zijn lezers mag blootstellen aan een gevoel van twijfel aangaande een waarheid die in geen geval kan schaden en die altijd veel goeds kan bewerkstelligen. Wij beschouwen dit dogma van de allesomvattende Voorzienigheid geenszins als een stelsel, maar

als iets wat ieder redelijk mens voor bewezen houdt. De verschillende stelsels betreffende de aard van de ziel, de genade of metafysische theorieën, die tweedracht zaaien in elke gemeenschap, mogen daarentegen onder de loep genomen worden, want aangezien men daarover al zeventienhonderd jaar twist, is het duidelijk dat zij niet het karakter hebben van een absolute zekerheid. Het zijn raadselen die ieder mag oplossen al naar gelang zijn inzicht.

Het artikel GENESIS is van een zeer kundig man, die zich mag verheugen in het vertrouwen en de achting van een groot vorst: wij vragen hem ons niet kwalijk te nemen dat wij dit artikel hebben bekort. De grenzen die wij ons hebben gesteld, stonden niet toe het in zijn geheel af te drukken: er zou zo ongeveer een half boek voor nodig zijn geweest.

Waar het gaat om louter literaire onderwerpen zal men gemakkelijk de bronnen herkennen waaruit wij hebben geput.⁴ We hebben getracht het nuttige met het aangename te verenigen, waarbij onze enige verdienste en ons enig aandeel in dit werk bestaan uit het maken van de keuze. Mensen van alle rangen en standen zullen hierin iets vinden waarvan ze op een prettige manier wat kunnen leren. Dit boek behoeft niet van voren naar achteren gelezen te worden: onverschillig waar men het opslaat, men zal altijd iets vinden om over na te denken. De nuttigste boeken zijn die waarvan de lezers zelf de helft bedenken. Zij breiden de gedachten uit waarvan de kiem hun wordt aangereikt, zij verbeteren wat hun onvolkomen lijkt, en versterken door hun opmerkingen wat hun zwak toeschijnt.

Dit boek kan zelfs alleen maar gelezen worden door mensen met een verlichte geest: de massa kan deze kennis niet aan, filosofie zal haar altijd vreemd blijven. Zij die zeggen dat er waarheden zijn die voor het volk verborgen moeten blijven, hoeven zich volstrekt geen zorgen te maken: het

volk leest niet, het werkt zes dagen in de week en de zevende dag zit het in de kroeg. In één woord, filosofische werken zijn slechts geschreven voor filosofen, en ieder fatsoenlijk man moet proberen een filosoof te zijn zonder zich daarop te laten voorstaan.

De belangrijke personen die zo vriendelijk zijn geweest ons enige nieuwe artikelen te doen toekomen, vragen wij tot slot beleefd ons te verontschuldigen voor het feit dat wij die niet hebben kunnen gebruiken zoals we dat hadden gewild: ze kwamen te laat. Wij zijn daarom niet minder dankbaar voor hun vriendelijke geste en hun prijzenswaardige toewijding.

ABRAHAM¹

In Klein-Azië en in Arabië is Abraham een van die beroemde namen, zoals Thot dat is bij de Egyptenaren, de eerste Zoroaster in Perzië, Hercules in Griekenland, Orpheus in Thracië, Odin bij de volkeren van het noorden en nog heel veel anderen die hun bekendheid eerder danken aan hun faam dan aan een op feiten berustende geschiedenis. Ik heb het hier alleen over de algemene geschiedenis, want waar het gaat om die van onze leermeesters en vijanden de joden, die wij geloven en verafschuwen, de geschiedenis van dat volk is duidelijk geschreven door de Heilige Geest zelf en dus denken wij daarover zoals wij dat behoren te doen. Wij hebben het hier uitsluitend over de Arabieren. Zij beroemen zich erop via Ismaël van Abraham af te stammen. Zij geloven dat deze aartsvader Mekka heeft gebouwd en dat hij in die stad is gestorven. Vaststaat dat de nakomelingen van Ismaël veel meer door God zijn begunstigd dan de nakomelingen van Jakob. Beide geslachten hebben weliswaar dieven voortgebracht, maar de Arabische dieven steken met kop en schouders uit boven de joodse. De afstammelingen van Jakob veroverden slechts een heel klein landje, dat ze ook weer zijn kwijtgeraakt, maar de nakomelingen van Ismaël hebben een gedeelte van Azië, van Europa en van Afrika veroverd. Ze hebben een rijk gesticht dat uitgestrekter was dan dat van de Romeinen en ze hebben de joden verdreven uit de spelonken die ze het beloofde land noemden.

Als we slechts afgaan op de voorbeelden uit onze moderne geschiedenis, dan is het tamelijk moeilijk te geloven dat Abraham de vader zou zijn geweest van twee zo verschillende volken. Wij krijgen te horen dat hij in Chaldea was geboren en dat hij de zoon was van een arme pottenbakker die zijn brood verdiende met het vervaardigen van aarden

afgodsbeeldjes. Het is niet erg waarschijnlijk dat de zoon van die pottenbakker door onbegaanbare woestijnen is getrokken om vierhonderd mijl verderop onder de keerkring Mekka te gaan stichten. Als hij een veroveraar is geweest, dan heeft hij ongetwijfeld zijn blik gericht op het mooie Assyrië, en als hij slechts een arme sloeber is geweest, zoals hij wordt afgeschilderd, dan heeft hij geen rijk buiten de deur gesticht.

Genesis vermeldt dat hij vijfenzeventig jaar was toen hij het land Haran verliet, na de dood van zijn vader Terach, de pottenbakker. Maar in Genesis staat ook dat Terach op zijn zeventigste Abraham had verwekt en vervolgens tweehonderdvijf jaar oud werd, en dat Abraham pas na de dood van zijn vader uit Haran vertrok. Als je dat uitrekent, staat er duidelijk in Genesis dat Abraham honderdvijfendertig jaar was, toen hij Mesopotamië verliet. Hij ging van een land van zogenaamde afgodendienaren naar een ander land van afgodendienaren, Sichem geheten, in Palestina. Waarom ging hij daarheen? Waarom verliet hij de vruchtbare oevers van de Eufraat voor zo'n verre, onvruchtbare, steenachtige streek als die rond Sichem? De Chaldeeuwse taal was waarschijnlijk heel anders dan die van Sichem, en het was geen handelsplaats. Sichem ligt op meer dan honderd mijl van Chaldeä: je moet dwars door woestijnen om er te komen. Maar God wilde dat hij erheen ging, Hij wilde hem het land laten zien waar zijn nakomelingen eeuwen na hem zouden gaan wonen. De menselijke geest kan de redenen voor zo'n reis maar moeilijk vatten.

Nauwelijks is hij aangekomen in het bergachtig landje waar Sichem ligt, of hongersnood doet hem weer vertrekken. Hij gaat met zijn vrouw naar Egypte om daar eten te zoeken. Het is tweehonderd mijl van Sichem naar Memphis: is het wel logisch dat iemand zo ver reist om graan te gaan vragen in een land waarvan hij de taal niet spreekt? Een

merkwaardig soort reizen voor iemand van bijna honderdveertig jaar!

Nu neemt hij op zijn reis naar Memphis zijn vrouw Sara mee, die piepjong, ja nog bijna een kind was, met hem vergeleken tenminste, want zij was nog maar vijfenzestig jaar. Aangezien ze heel mooi was, besloot hij om van haar schoonheid gebruik te maken: 'doe net of je mijn zuster bent, zei hij tegen haar, want dan zullen zij mij terwille van jou goed ontvangen.' Hij had beter tegen haar kunnen zeggen: 'doe alsof je mijn dochter bent.' De koning werd verliefd op de jonge Sara en gaf haar zogenaamde broer een heleboel schapen, runderen, ezels, ezellinnen, kamelen, dienaren en dienaressen, hetgeen bewijst dat Egypte toen al een heel machtig en beschaafd rijk was en dus ook heel oud, en dat broers die hun zusters kwamen aanbieden aan de koningen van Memphis rijkelijk werden beloond.

De jonge Sara was negentig jaar, toen God haar beloofde dat Abraham, die toen honderdzesentwintig jaar was, binnen het jaar een kindje bij haar zou maken.

Abraham, die van reizen hield, ging naar die vreselijke woestijn van Kades, met zijn zwangere vrouw die nog altijd jong en nog altijd mooi was. Een koning van deze woestijn werd natuurlijk weer verliefd op Sara, net als de koning van Egypte dat was geweest. De vader aller gelovigen maakte gebruik van hetzelfde leugentje als in Egypte: hij zei dat zijn vrouw zijn zuster was en dat zaakje leverde hem weer schapen, runderen, dienaren en dienaressen op. Men kan wel zeggen dat die Abraham er vanwege zijn vrouw warmpjes bij kwam te zitten. De commentatoren hebben een geweldig aantal boekdelen volgeschreven om het gedrag van Abraham te rechtvaardigen en om de chronologie een beetje op orde te krijgen. De lezer moet die commentaren dus maar raadplegen. Ze zijn allemaal geschreven door intelligente, fijnzinnige mensen, uitstekende metafysici, lieden

zonder vooroordeel en echt geen betweters.

Overigens was die naam Bram of Abram beroemd in Indië en in Perzië: verscheidene geleerden beweren zelfs dat hij de wetgever was die door de Grieken Zoroaster werd genoemd. Anderen zeggen dat hij de Brahma van de Indiërs is, maar dat is niet bewezen.

Veel geleerden vinden het echter heel aannemelijk dat deze Abraham een Chaldeeër of een Pers was. De joden zijn zich er in de loop van de tijd op gaan beroemen dat zij van hem afstammen, zoals de Franken van Hector afstammen en de Bretons van Tubal. Vaststaat dat het joodse volk een rondtrekkende volksstam was uit een zeer recent verleden; dat het zich pas heel laat in de buurt van Fenicië heeft gevestigd; dat het omringd was door oude volkeren; dat het hun taal heeft overgenomen; dat zelfs de naam Israël daar vandaan komt, want die is volgens zeggen van de jood Philo zelf afkomstig uit het Chaldeeus. Het is bekend dat de joden zelfs de namen van de engelen van de Babyloniërs hebben overgenomen en dat ze tenslotte in navolging van de Feniciërs God Eloï hebben genoemd of Eloa, Adonāï, Jehova of Jahwe.

De naam Abraham of Ibrahim hebben ze waarschijnlijk pas bij de Babyloniërs leren kennen, want de oude godsdienst van al deze streken, van de Eufraat tot aan de Oxus, heette Kish Ibrahim, Millat Ibrahim. Dat bevestigen alle onderzoeken die ter plekke zijn gedaan door de geleerde Hide.

De joden hebben dus met de geschiedenis en met oude legenden gedaan wat hun uitdragers doen met oude kleren: ze keren ze en verkopen ze voor nieuw tegen een zo hoog mogelijke prijs.

Het is een bijzonder staaltje van menselijke domheid, dat we de joden zo lang hebben beschouwd als een volk waarvan de andere volken alles hebben geleerd, terwijl hun eigen geschiedschrijver Josephus toegeeft dat het andersom is.²

Het is moeilijk om de verborgenheden der Oudheid te doorgronden, maar het is duidelijk dat alle koninkrijken in Azië al heel welvarend waren, voordat de rondtrekkende troep Arabieren die joden werden genoemd een klein stukje land voor zichzelf bezaten, voordat ze een stad, wetten en een gevestigde godsdienst hadden. Wanneer men dus een oude rite, een oude opvatting aantreft in Egypte of Azië én bij de joden, dan is de logische conclusie dat het kleine, jonge, onwetende, onbeschaafde volkje, dat altijd verstoken was gebleven van kunsten en wetenschappen, het oude, welvarende, nijvere volk zo goed en zo kwaad als het ging heeft nagebootst.

Dat is het principe waarvan je moet uitgaan, als je een oordeel wilt uitspreken over Judea, Biskaje, Cornwall, Bergamo waar Harlekijn vandaan komt, enzovoort. Het triomferende Rome heeft vast en zeker niets overgenomen van Biskaje, Cornwall of Bergamo. Je moet wel een grote domkop zijn of een grote oplichter om te beweren dat de joden de Grieken iets hebben geleerd.

(Artikel ontleend aan Fréret)³

ABT

‘Eerwaarde abt, waar gaat u heen?’ enzovoort.¹ Weet u wel dat abt ‘vader’ betekent? Als u dát wordt, bewijst u de staat een dienst, dan doet u waarschijnlijk het beste wat een man kan doen, dan wordt uit u een denkend wezen geboren. In die daad schuilt iets goddelijks.

Maar als u alleen een eerwaarde abt bent, omdat u een tonsuur hebt, een boordje draagt en een korte mantel, en omdat u een sinecure hoopt te krijgen, dan verdient u het niet om abt genoemd te worden.

In vroeger dagen gaven monniken die naam aan de overste die zij hadden gekozen. De abt was hun geestelijke vader. Wat kan hetzelfde woord in de loop der tijden toch een totaal andere betekenis krijgen! De geestelijke vader was een arm man die leiding gaf aan een aantal andere arme mannen. Maar die arme geestelijke vaders hebben tegenwoordig een inkomen van tweehonderd-, ja vierhonderd-duizend pond, en vandaag de dag heb je in Duitsland arme geestelijke vaders die er een garderegiment op nahouden.

Een arme die de gelofte van armoede heeft afgelegd, en die dankzij die gelofte een vorst² is! Het is al eens gezegd, maar het moet steeds opnieuw worden gezegd: dat is ontoelaatbaar. De wetten verzetten zich tegen dit misbruik, de gelovigen zijn verontwaardigd, en de echte armen, die geen kleren hebben en geen eten, staan aan de deur van de abt te jammeren.

Maar ik hoor de abten in Italië, Duitsland, Vlaanderen en Bourgondië al zeggen: 'Waarom zouden wij geen rijkdommen vergaren en ereambten? Waarom zouden we geen vorsten zijn? Bisschoppen zijn dat immers ook? Zij waren oorspronkelijk arm, net als wij, maar ze hebben zich verrijkt en zijn belangrijke lieden geworden. Een van hen is zelfs machtiger dan koningen. Laten we ons zoveel mogelijk aan hen conformeren.'

U hebt gelijk, heren, neem bezit van de aarde: zij behoort toe aan de sterke of de slimme man die haar weet te bemachtigen. U hebt gebruik gemaakt van tijden van onwetendheid, bijgeloof en waanzin om ons van ons erfdeel te beroven en ons te vertrappen, om u zat te eten aan het voedsel der armen: huiver voor de dag waarop de rede zal triomferen.

ADAM

De vrome mevrouw Bourignon¹ was ervan overtuigd dat Adam een hermafrodit was net zoals de eerste mensen van de goddelijke Plato.² God had haar deze grote geheimenis geopenbaard; maar aangezien ik zulke openbaringen niet heb gehad, zal ik het daar niet over hebben. De joodse rabbijnen hebben de boeken van Adam gelezen, ze kennen de namen van zijn huisleraar en zijn tweede vrouw; maar aangezien ik de boeken van onze eerste voorvader niet heb gelezen, zal ik daar met geen woord over reppen. Sommige zeergeleerde warhoofden hebben bij het lezen van de Veda der oude brahmanen vol verwondering ontdekt dat de eerste mens in India werd geschapen enzovoort, dat hij Adimo heette wat verwekker betekent, en dat zijn vrouw Procriti werd genoemd wat leven betekent. Volgens hen staat het buiten kijf dat de sekte der brahmanen ouder is dan die van de joden, dat de joden pas heel laat in het Kanaänitisch hebben leren schrijven, aangezien ze zich pas heel laat in het kleine land Kanaän hebben gevestigd. Ze zeggen ook dat de Indiërs altijd inventief zijn geweest en de joden alles nadeeden, dat de Indiërs altijd slim zijn geweest en de joden een boerenvolkje. Ze zeggen dat Adam, die roodharig was en haren op zijn hoofd had, moeilijk de stamvader kan zijn van negers die roetzwart zijn en zwarte wol op hun hoofd hebben. Wat die niet allemaal beweren! Wat mij betreft, ik zeg geen woord. Ik laat die studie over aan de weleerwaarde pater Berruyer³ van de orde der jezuïeten; dat is de onnozeste man die ik ooit heb gekend. Ze hebben zijn boek verbrand, omdat het zou zijn geschreven door een man die de bijbel belachelijk wilde maken: maar ik kan u verzekeren dat hij er niets mee bedoelde.

(Uit een brief van de chevalier de R.)⁴

AFGOD, AFGODENDIENAAR, AFGODERIJ

Idool komt van het Griekse εἶδος, figuur, εἶδωλον, voorstelling van een figuur, en λατρεύειν dienen, vereren, adoreren. Het woord *adoreren* komt uit het Latijn en heeft veel verschillende betekenissen: het betekent de hand naar de mond brengen bij een eerbiedige groet, buigen, knielen, groeten, en tenslotte in het algemeen de hoogste eer bewijzen.

Het is nuttig hier op te merken dat de *Dictionnaire de Trévoux*¹ dit artikel begint met te zeggen dat alle heidenen afgodendienaars waren en dat de Indiërs nu nog een volk van afgodendienaars zijn. In de eerste plaats werd vóór Theodosius de Jongere nog niemand een heiden genoemd. Die naam gaf men toen aan de inwoners van sommige vlekken in Italië, *pagorum incolae*, *pagani*, die nog hun oude godsdienst in ere hielden. Ten tweede is Hindoestan mohammedaans en de mohammedanen staan absoluut afwijzend tegenover beelden en beeldenverering. Ten derde mag men de vele volken in India die de oude Perzische godsdienst aanhangen, geen afgodendienaars noemen; en dat geldt ook voor bepaalde kasten die geen afgoden kennen.

ONDERZOEK NAAR HET VOORKOMEN VAN EEN
REGERING BESTAANDE UIT AFGODENDIENAARS

Het is duidelijk dat er nooit een volk op aarde heeft bestaan dat zichzelf het predikaat afgodendienaars heeft gegeven. Dat woord is een belediging, een scheldwoord net als het woord *gavacho* waarvoor de Spanjaarden vroeger de Fransen uitscholden, en het woord *maranen* waarmee de Fransen de Spanjaarden bedoelden. Als je aan de senaat van Rome of aan de areopagus van Athene of aan het hof van de koningen van Perzië had gevraagd: 'Bent u afgodendienaars?' dan zouden zij die vraag maar nauwelijks hebben begrepen.

Niemand zou hebben geantwoord: 'Wij aanbidden afgoden.' De woorden *afgodendienaar*, *afgoderij* kom je niet tegen bij Homerus en ook niet bij Hesiodus of bij Herodotus, evenmin als bij enige andere niet-joodse schrijver. Er is nooit een verordening of wet geweest waarin werd bevolen om afgoden te aanbidden, ze als goden te dienen, ze als goden te beschouwen.

Als de Romeinse en Carthaagse aanvoerders een verdrag sloten, riepen ze al hun goden tot getuigen. 'Voor hun aangezicht, zeiden ze, leggen we de eed tot vrede af.' Welnu, de beelden van al die goden, en dat waren er heel wat, stonden niet in de tenten van de generaals. Ze geloofden dat de goden bij alles wat de mensen deden aanwezig waren, als getuigen, als rechters. En het beeld was beslist niet de godheid zelf.

Hoe zagen ze dan die beelden van hun valse goden in de tempels? Precies zoals wij, als we dat zo mogen uitdrukken, de beelden zien van wat wij vereren. De dwaling bestond niet uit het aanbidden van een stuk hout of marmer, maar uit het aanbidden van een valse god, van wie dat hout of dat marmer een afbeelding was. Het verschil tussen hen en ons is niet dat zij beelden hadden en wij die niet hebben: het verschil is dat hun beelden niet-bestaande wezens van een valse godsdienst voorstelden en dat de onze bestaande wezens voorstellen van een ware godsdienst. De Grieken hadden het beeld van Hercules, en wij hebben dat van de heilige Christoffel; zij hadden Aesculapius met zijn geit, en wij hebben de heilige Rochus met zijn hond; zij hadden Jupiter gewapend met zijn bliksemschichten, en wij hebben de heilige Antonius van Padua en de heilige Jacobus van Compostela.

Als consul Plinius in de aanhef van zijn lofrede op Trajanus bidt tot de 'onsterfelijke goden' dan richt hij zich niet tot beelden: die beelden waren niet onsterfelijk.

Noch in de nadagen van het heidendom noch in zijn alervroegste periode vindt men ook maar één enkel feit waaruit men zou kunen opmaken dat er een afgod werd aanbeden. Homerus spreekt slechts over goden die de hoge Olympus bewonen. En hoewel het palladium uit de hemel was komen vallen, was het niet meer dan een heilig onderpand van Pallas' bescherming. Zij werd in het palladium vereerd.

Maar de Romeinen en de Grieken knielden voor beelden en schonken die kransen, wierook en bloemen. Ze droegen ze in triomf over de marktplainen. Wij hebben die gewoonten in ere gehouden, en wij zijn geen afgodendienaars.

In tijden van droogte droegen de vrouwen de beelden der goden rond, na eerst gevast te hebben. Ze liepen blootsvoets, met hangende haren, en meteen kwam de regen met bakken naar beneden, zoals Petronius zegt: 'et statim urce-atim pluebat'. Hebben we dit gebruik, dat bij de heidenen niet volgens de wet was en dit bij ons ongetwijfeld wel is, niet officieel aanvaard? In hoeveel steden draagt men niet blootsvoets lijken² rond om door hun tussenkomst de zegen van boven te verkrijgen? Als een Turk of een Chinese geleerde getuige zou zijn van deze ceremoniën, dan zou hij in eerste instantie ons in zijn onwetendheid ervan kunnen beschuldigen ons vertrouwen te stellen in de beelden die we zo in processie met ons meedragen; maar één enkel woord zou voldoende zijn om hem uit de droom te helpen.

Je staat versteld over de geweldige hoeveelheid kritiek die er te allen tijde is geweest met betrekking tot de afgoderij van de Romeinen en Grieken; en dan ben je vervolgens nog veel verbaasder als je merkt dat zij helemaal geen afgodendienaars waren.

Sommige tempels staan meer in de gunst dan andere. De grote Diana van Efeze genoot meer bekendheid dan een Diana uit een of ander dorpje. Er gebeurden meer wonde-

ren in de tempel van Aesculapius te Epidaurus dan in één van zijn andere tempels. Het beeld van Jupiter Olympianus trok meer offergaven dan dat van de Jupiter van Paphlagonia. Maar aangezien we hier altijd de gewoonten van een ware godsdienst moeten stellen tegenover die van een valse godsdienst, bidden ook wij bij sommige altaren niet meer dan bij andere? Brengen we niet meer offergaven naar Onze-Lieve-Vrouwe van Loreto dan naar Onze-Lieve-Vrouwe ter Sneeuw?³ We moeten zelf maar uitmaken of men dit als voorwendsel mag aangrijpen om ons te beschuldigen van afgoderij.

Men geloofde slechts in één Diana, in één Apollo, in één Aesculapius en niet in zoveel Apollo's, Diana's en Aesculapii als er tempels en beelden waren. Het is dus bewezen, voor zover een historisch detail bewezen kan worden, dat de mensen in de Oudheid niet geloofden dat een beeld een godheid was; dat de verering geen betrekking kon hebben op dat beeld, die afgod; en dat bijgevolg de mensen in de Oudheid geen afgodendienaars waren.

De domme, bijgelovige massa, die niet nadacht, niet in staat was tot twijfel, ontkenning of geloof, die uit verveling de tempels bezocht, omdat de kleine man daar gelijk was aan de rijkelui, die haar offergaven bracht uit sleur, die het aan één stuk door had over wonderen zonder er ooit een nader te hebben onderzocht, en die niet veel beter was dan de offerdieren die zij meebracht, ja, die domme massa kon wel eens bij het zien van de grote Diana en de donderende Jupiter bevangen worden door een vrome huivering en onbewust het beeld zelf aanbidden. Dat is soms ook in onze tempels gebeurd met onze onwetende boeren, en men heeft niet nagelaten hen erop te wijzen dat zij aan de gelukzaligen, de onsterfelijke zielen die in de hemel zijn opgenomen, moeten vragen om voor hen te pleiten en niet aan houten en stenen beelden, en dat zij alleen God moeten aanbidden.

De Grieken en Romeinen kregen door apotheosen steeds meer goden. De Grieken verhieven veroveraars tot goden zoals Bacchus, Hercules, Perseus. Rome bouwde altaren voor haar keizers. Onze apotheosen zijn van een andere aard. Wij hebben heiligen in plaats van halfgoden of ondergeschikte goden zoals zij, maar wij houden geen rekening met rangen en standen of veroveringen. Wij hebben tempels gebouwd voor mannen die alleen maar deugdzaam waren, die voor het merendeel op aarde onbekend zouden zijn als ze niet hun plaats in de hemel hadden. De apotheosen uit de Oudheid zijn voortgekomen uit vleierij, de onze uit eerbied voor de deugd. Maar die apotheosen uit de Oudheid zijn eens te meer een overtuigend bewijs van het feit dat de Grieken en Romeinen geen afgodendienaars waren in de eigenlijke zin van het woord. Het is duidelijk dat zij evenmin goddelijke kracht toekenden aan de beelden van Augustus en Claudius als aan hun gedenkenningen.

In zijn filosofische werken laat Cicero zelfs het vermoeden niet toe dat men zich zou kunnen vergissen in de beelden der goden en die zou kunnen aanzien voor de goden zelf. Zijn personages hebben geen goed woord over voor de gevestigde godsdienst, maar geen van hen haalt het in zijn hoofd om de Romeinen ervan te beschuldigen dat zij marmer en brons zouden aanzien voor goden. Lucretius, die bijgelovigen van alles en nog wat in de schoenen schuift, beticht niemand van zo'n dwaasheid. Dus nogmaals, die opvatting bestond helemaal niet, men had er geen notie van, er waren geen afgodendienaars.

Horatius laat een beeld van Priapus spreken en laat het zeggen: 'Ik was vroeger een stam van een vijgenboom. Een timmerman die niet goed wist of hij van mij een bank of een god moest maken, besloot tenslotte om toch maar een god van mij te maken enzovoort.' Welke conclusie kunnen

wij uit dit grapje trekken? Priapus was een van die onbelangrijke, ondergeschikte goden met wie je mocht spotten, en juist dit grapje is er het beste bewijs van dat dit beeld van Priapus, dat bij wijze van vogelverschrikker in de moestuinen werd gezet, niet bijzonder werd vereerd.

Toen de geest zich vaardig had gemaakt over Dacier⁴ en deze een commentaar was gaan schrijven, heeft hij niet nagelaten op te merken dat Baruch deze gebeurtenis al had voorspeld toen hij zei: 'Ze zullen slechts zijn wat de handwerkslieden willen.' Maar hij had daaraan toe kunnen voegen dat hetzelfde geldt voor alle beelden.

Je kunt uit een stuk marmer net zo goed een waskuip maken als een beeld van Alexander of van Jupiter, of van iets anders dat eerbiedwaardiger is. Het materiaal waarvan de cherubijnen van het Heilige der Heilige waren vervaardigd, had net zo goed gebruikt kunnen worden voor het allerbanaalste doel. Heeft men soms minder eerbied voor een troon of een altaar omdat de timmerman er ook een keukentafel van had kunnen maken?

In plaats van tot de conclusie te komen dat de Romeinen het beeld van Priapus aanbaden en dat Baruch dit had voorspeld, had hij dus moeten concluderen dat de Romeinen ermee spotten. U kunt alle schrijvers raadplegen die spreken over de beelden van hun goden, u zult er niet één vinden die het heeft over afgoderij: ze zeggen heel nadrukkelijk het tegengestelde.

U vindt bij Martialis:

Qui finxit sacros auro vel marmore vultus,
Non facit ille deos;⁵

Bij Ovidius:

Colitur pro Jove forma Jovis.⁶

Bij Stacius:

Nulla autem effigies, nulli commissa metallo
Forma dei, mentes habitare et pectora gaudet.⁷

Bij Lucanus:

Estne dei sedes, nisi terra et pontus et aer?⁸

Je kunt een boekdeel volschrijven met alle passages waarin wordt verklaard dat beelden niets anders waren dan beelden.

Alleen in de gevallen waarin beelden in orakels spraken, heeft men kunnen denken dat in die beelden zelf iets goddelijks school. Maar de heersende opvatting was zonder twijfel dat de goden bepaalde altaren, bepaalde beelden hadden uitverkoren om daarin soms hun intrek te nemen, ten einde daar de mensen audiëntie te verlenen, hun antwoord te geven. Bij Homerus en in de koren van de Griekse tragedies vindt men alleen gebeden tot Apollo, die zijn orakels geeft in de bergen, in die en die tempel, in die en die stad. In de hele Oudheid vindt men niet het geringste spoor van een gebed gericht tot een beeld.

Degenen die de magie beoefenden, die geloofden dat dit een wetenschap was, of die deden alsof ze dat geloofden, beweerden over de geheime kracht te beschikken om de goden te doen afdalen in de beelden, niet de grote goden maar de ondergeschikte goden, de demonen. Dat werd door Hermes Trismegistos *goden maken* genoemd, en Augustinus bewijst in zijn *Stad van God* dat zoiets onmogelijk is. Maar dit bewijst juist onomstotelijk dat er in de beelden zelf niets goddelijks school, want er was een tovenaar voor nodig om ze tot leven te brengen. En naar mijn indruk kwam het maar zelden voor, dat een tovenaar knap genoeg was om een beeld leven in te blazen en het te laten spreken.

Kortom, de beelden van goden waren geen goden. Jupi-

ter slingerde de bliksem, en niet zijn beeld. De golven der zee verhieven zich niet door de kracht van Neptunus' beeld en dat van Apollo gaf geen licht. De Grieken en Romeinen waren niet-joden, belijders van het veelgodendom en geen afgodendienaars.

OF DE PERZEN, DE SABEEËRS, DE EGYPTENAREN,
DE TATAREN EN DE TURKEN AFGODENDIENAARS
WAREN, EN UIT WELKE PERIODE IN DE OUDHEID
DE BEELDEN STAMMEN DIE MEN AFGODEN NOEMT
Geschiedenis van hun verering

Het is een grote misvatting om volkeren die de zon en de sterren aanbidden afgodendienaars te noemen. Deze volkeren hadden lange tijd geen beelden en geen tempels. Als zij zich vergisten, dan was dat omdat zij de hemellichamen de eer bewezen die zij aan de Schepper der hemellichamen verschuldigd waren. Bovendien leert het dogma van Zoroaster of Zerdust, opgetekend in de *Sadder*,⁹ dat er een Opperwezen bestaat dat straft en beloont, en dat is iets heel anders dan afgoderij. De regering van China heeft nooit ook maar één afgod gekend. Zij heeft zich altijd gehouden aan de simpele aanbidding van de heerser over de hemel, Kint'ien.¹⁰ Djengis Khan, bij de Tataren, was geen afgodendienaar en bezat geen enkel afgodsbeeld. De moslims, die heel Griekenland, Klein-Azië, Syrië, Perzië, Indië en Afrika bevolken, noemen de christenen afgodendienaars, *ghiaour*, omdat ze denken dat de christenen beelden vereren. Ze vernielden een groot aantal beelden die ze hadden aangetroffen in Constantinopel, in de Aya Sophia en in de Heilige Apostelkerk, en in andere kerken waarvan zij moskeeën hebben gemaakt. De schijn heeft hen bedrogen, zoals dat altijd bij mensen gebeurt, en daardoor geloofden ze dat tempels gewijd aan heiligen die vroeger mensen waren geweest, beel-

den van die heiligen waarvoor geknield werd, en wonderen die in die tempels tot stand kwamen, onomstotelijke bewijzen waren van de meest absolute vorm van afgoderij. Toch is daar geen sprake van. De christenen aanbidden inderdaad maar één God, en in de gelukzaligen vereren zij slechts de kracht Gods die in Zijn heiligen werkzaam is. De beeldenstormers en de protestanten hebben de Kerk ditzelfde verwijt van afgoderij gemaakt, en ze kregen hetzelfde antwoord.

De mensen beschikken maar heel zelden over duidelijke denkbeelden, en nog minder vaak hebben zij hun denkbeelden in nauwkeurige bewoordingen en ondubbelzinnig weergegeven, en dat verklaart ook waarom wij de niet-joden, en dan vooral de aanhangers van het veelgodendom, afgodendienaars hebben genoemd. Er zijn enorme boekdelen geschreven, er zijn uiteenlopende meningen te berde gebracht over de oorsprong van deze verering van God of van een aantal goden in de vorm van waarneembare beelden: die grote massa boeken en meningen is slechts een bewijs van onwetendheid.

Men weet niet wie de kleding en het schoeisel heeft uitgevonden, en wil men nu ineens wel weten wie de afgoden heeft bedacht? Wat heb je aan die passage van Sanchoeniaton,¹¹ die leefde vóór de Trojaanse oorlog? Wat worden wij er wijzer van als hij zegt dat de chaos, de geest, dat wil zeggen de adem, vol liefde voor waar hij uit was voortgekomen, daar de klei uit tevoorschijn haalde, dat hij van de lucht een lichtbron maakte, dat de wind Colp en zijn vrouw Bau Eon verwekten, en dat Eon Genos verwekte, dat hun afstammeling Kronos van achteren twee ogen had net als van voren, dat hij god werd en Egypte aan zijn zoon Thot gaf? En dat is nog wel een van de eerbiedwaardigste documenten uit de Oudheid.

Orpheus, die leefde vóór Sanchoeniaton, heeft ons daar-

over niet veel meer te melden in zijn *Theogonie*, die Damascius¹² voor ons heeft weten te behouden. Hij stelt het oerbeginsel van de wereld voor in de gedaante van een draak met twee koppen, een stierenkop en een leeuwenkop, met in het midden een gelaat dat hij *het goddelijk gelaat* noemt, en met gouden vleugels aan de schouders.

Maar in deze vreemde beelden kun je twee grote waarheden ontdekken: allereerst dat waarneembare beelden en hiërogliefen uit een zeer oud verleden stammen, en ten tweede dat alle filosofen uit de Oudheid uitgaan van een oerbeginsel.

Wat betreft het veelgodendom, het gezonde verstand zegt dat vanaf het moment dat er mensen zijn geweest – dat wil zeggen zwakke wezens met rede begiftigd maar ook in staat tot redeloosheid, overgeleverd aan allerlei toevallige gebeurtenissen, aan ziekte en dood –, die mensen hun zwakheid en afhankelijkheid hebben gevoeld: zij hebben er geen moeite mee gehad te erkennen dat er iets bestaat dat machtiger is dan zij. Zij hebben een kracht gevoeld in de aarde die hun voedsel verschaft, in de lucht die hun soms dood en verderf brengt, in het vuur dat verteert, en in het water dat hen overspoelt. Wat is er natuurlijker dan dat onwetende mensen in een onzichtbare kracht geloofden, die al deze elementen bestuurde? Wat is er natuurlijker dan dat ze de onzichtbare kracht vereerden die zon en sterren deed schijnen voor de ogen der mensen? En zodra ze zich een beeld wilden vormen van deze machten die sterker waren dan de mens, sprak het ook vanzelf dat ze een waarneembare voorstelling daarvan maakten. Hadden ze soms iets beters kunnen bedenken? De joodse godsdienst die aan de onze voorafging, en die van God zelf afkomstig was, zat boordevol beelden die God voorstelden. Hij verwaardigt zich in mensentaal te spreken vanuit een braambos; Hij verschijnt op een berg. De hemelse geesten die Hij zendt, verschijnen

allemaal in menselijke gedaante. Het heiligdom tenslotte staat vol cherubijnen, wezens met het lichaam van een mens, met vleugels en koppen van dieren. Dat heeft geleid tot de vergissing van Plutarchus, Tacitus, Appianus en alle anderen die de joden verweten een ezelskop te aanbidden.¹³ Ondanks Zijn verbod om door middel van een schilderij of een beeld iets weer te geven, heeft God zich dus verwaardigd zich te voegen naar de zwakheid van de mens, die erom vraagt dat er via beelden tot zijn zintuigen wordt gesproken.

Jesaja ziet in hoofdstuk VI de Heer gezeten op een troon, en de zoom van zijn mantel vervulde de tempel. In het eerste hoofdstuk van Jeremia strekt de Heer Zijn hand uit en raakt de mond van de profeet aan. Ezechiël ziet in hoofdstuk III een troon van saffier, en God zit op die troon en spreekt als een mens. Die beelden doen niets af aan de zuiverheid van de joodse godsdienst, die nooit gebruik heeft gemaakt van schilderijen, beelden of afgoden om het volk een voorstelling van God te geven.

De Chinese geleerden, de parsi's, de oude Egyptenaren hadden geen afgoden, maar al heel gauw ontstonden er afbeeldingen van Isis en Osiris; al heel gauw werd Bel een kolos in Babylon. Op het Indisch schiereiland werd Brahma een bizar monster. Vooral de Grieken hadden steeds meer namen van goden, beelden en tempels; maar de oppermacht kenden zij steeds toe aan Zeus, die door de Romeinen Jupiter werd genoemd, de heerser over goden en mensen. De Romeinen volgden de Grieken na. Deze volken plaatsten alle goden in de hemel, zonder precies te weten wat ze verstonden onder hemel en onder hun Olympus: het leek niet waarschijnlijk dat deze hogere wezens in de wolken woonden, want die bestaan slechts uit water. Aanvankelijk hadden men er zeven geplaatst op de zeven planeten, waaronder de

zon werd gerekend. Maar later werd het hemelruim de woonplaats van alle goden.¹⁴

De Romeinen kregen hun twaalf grote goden: zes mannelijke en zes vrouwelijke, die zij de *dii majorum gentium* noemden: Jupiter, Neptunus, Apollo, Vulcanus, Mars en Mercurius; en Juno, Vesta, Minerva, Ceres, Venus en Diana. Pluto werd toen vergeten en Vesta nam zijn plaats in.

Daarna kwamen de *dii minorum gentium*, de halfgoden, de heroën, zoals Bacchus, Hercules, Aesculapius; de goden van de onderwereld Pluto en Proserpina; die van de zee zoals Thetis, Amphitrite, de Nereïden en Glaucus; en dan de Dryaden, de Najaden; de tuingoden, de herdersgoden. Er waren goden voor elk beroep, voor elke bezigheid in het leven, voor kinderen, voor huwbare meisjes, voor bruidjes, voor kraamvrouwen; men had zelfs de god Crepitus.¹⁵ Tenslotte werden de keizers als goden vereerd. Weliswaar werden noch deze keizers, noch de god Crepitus, noch de godin Pertunda, noch Priapus, noch de godin van de borstvoeding Rumilia, noch de god van het geheim gemak Stercutius beschouwd als heersers over hemel en aarde. De keizers hadden soms tempels, de kleine huisgoden hadden die niet, maar ze hadden allemaal een beeld, een afgodsbeeld.

Het waren stenen prullaria waarmee men zijn werkkamer opluisterde. Het waren hebbedingetjes voor vrouwen en kinderen, waaraan geen enkele openbare verering een goddelijke status verleende. Ieder mocht zijn bijgeloof de vrije loop laten. Je vindt nog wel eens van die afgodsbeeldjes in oude ruïnes.

Al weet dan niemand wanneer de mensen begonnen zijn afgodsbeelden te vervaardigen, we weten wel dat ze uit een heel ver verleden stammen. Terach, de vader van Abraham, maakte afgodsbeelden in Ur der Chaldeeën. Rachel stal afgodsbeeldjes van haar vader Laban en nam die mee. En je

kunt nog verder teruggaan. Maar wat wisten de volken uit de Oudheid nu precies van al die beelden? Wat voor kracht en wat voor macht kenden ze die toe? Dachten ze dat de goden uit de hemel neerdaalden om zich te komen verbergen in die beelden? Of dat zij die beelden in de goddelijke geest deden delen? Of dat ze die nergens in deden delen? Dat is ook weer zoiets waar veel nutteloze dingen over zijn geschreven. Het is duidelijk dat ieder mens daarover oordeelt al naar gelang zijn inzicht of zijn goedgelovigheid of zijn fanatisme. Het spreekt vanzelf dat de priesters hun beelden zoveel mogelijk goddelijke eigenschappen toedichtten, teneinde meer offergaven te krijgen. Het is bekend dat de wijsgeren dat bijgeloof veroordeelden, dat de krijgslieden ermee spotten, dat de magistraten het gedoogden, en dat het immer dwaze volk niet wist wat het deed. En dit is dan in het kort de geschiedenis van alle volken aan wie God zich niet heeft geopenbaard.

En zo kun je je eveneens voorstellen hoe heel Egypte een stier aanbad, en hoe een aantal steden een hond, een aap, een kat of uien vereerde. Het heeft er alle schijn van dat dit oorspronkelijk zinnebeeldige voorstellingen waren. Vervolgens werd een bepaalde stier Apis aanbeden, en een bepaalde hond, Anubis geheten. Er werden nog steeds runderen en uien gegeten, maar het is moeilijk om erachter te komen wat de oude vrouwtjes in Egypte dachten over heilige uien en runderen.

Heel vaak spraken de afgodsbeelden ook. Tijdens het feest van Cybele te Rome herdacht men de schone woorden die haar beeld had gesproken toen het werd overgebracht uit het paleis van koning Attalus:

*Ipsa peti volui, ne sit mora, mitte volentem,
Dignus Roma locus, quo deus omnis eat.*

Ik wilde meegevoerd worden, neem mij op mijn verzoek onverwijld mee. Rome is een plaats die waard is dat elke god zich daar vestigt.

Het beeld van Fortuna had gesproken. Een Scipio, een Cicero of een Caesar geloofden er weliswaar niets van, maar het oude vrouwtje aan wie Encolpius¹⁶ een daalder gaf om ganzen en goden te kopen, kon dat heel wel geloven.

Afgodsbeelden gaven ook orakels, en de priesters die zich binnen in het beeld hadden verborgen, spraken uit naam van de godheid.

Hoe komt het dat er met zoveel verschillende goden, godenstelsels en speciale erediensten nooit godsdienstoorlogen zijn voorgekomen bij volken van zogenaamde afgodendienaars? Deze vrede was iets goeds dat was voortgekomen uit iets verkeerd. Want omdat elk volk een aantal lagere goden erkende, had het er niets op tegen dat zijn burens ook eigen goden hadden. Met uitzondering van Cambysus, die ervan beschuldigd werd de stier Apis te hebben gedood, vind je in de algemene geschiedenis geen enkele veroveraar die zich heeft vergrepen aan de goden van het overwonnen volk. De niet-joden hadden geen enig ware godsdienst, en de priesters dachten er alleen maar aan hoe ze meer wijgeschenken en offergaven konden krijgen.

De eerste offergaven waren vruchten. Al gauw daarna waren er offerdieren nodig voor de tafel der priesters; die sneden ze zelf de keel af; ze werden slagers en wreedaards; en tenslotte brachten ze het afgrijselijke gebruik in zwang om mensen te offeren, vooral kinderen en meisjes. Nooit hebben de Chinezen of de parsi's of de Indiërs zich aan zoiets gruwelijks schuldig gemaakt. Maar zoals Porphyrius meldt, werden er in Heliopolis in Egypte mensen geofferd.

In Tauris werden vreemdelingen geofferd. Gelukkig kre-

gen de priesters in Tauris waarschijnlijk niet veel bezoek. Ook de eerste Grieken, de Cyprioten, de Feniciërs, de Tyriërs en de Carthagers hingen dit afschuwelijke bijgeloof aan. Zelfs de Romeinen vervielen tot het plegen van die godsdienstmisdaden: Plutarchus meldt dat zij twee Grieken en twee Galliërs offerden bij wijze van boetedoening voor de liefdesavontuurtjes van drie Vestaalse maagden. Procopius, een tijdgenoot van de Frankische koning Theodobert, zegt dat de Franken mensenoffers brachten toen ze met deze vorst Italië binnenrukten. Ook de Galliërs en de Germanen brachten gemeenlijk zulke gruwelijke offers. Je kunt bijna geen geschiedverhaal lezen zonder afschuw te voelen voor het menselijk geslacht.

Het is waar dat bij de joden Jefta zijn dochter offerde,¹⁷ en Saul bereid was zijn zoon te offeren.¹⁸ Het is waar dat degenen die door verbanning aan de Heer waren gewijd, niet konden worden vrijgekocht, zoals dieren werden vrijgekocht, en moesten sterven.¹⁹ De joodse priester Samuel hakte met een gewijd hakmes de krijgsgevangen koning Agag in stukken, aan wie Saul gratie had verleend, en Saul werd verworpen omdat hij met deze koning had gehandeld volgens de rechten van de mens. Maar God, de Heerser over de mensen, kan hun het leven nemen wanneer Hij dat wil, zoals Hij dat wil en door wie Hij dat wil. Het is niet aan de mens de plaats in te nemen van de Heerser over leven en dood, en zich de rechten van het Opperwezen aan te matigen.

Als troost voor het mensdom bij dit afschuwelijk overzicht, bij al die vrome schanddaden, is het van belang te weten dat er bij bijna alle volken die van afgoderij worden beïnvloed de heilige theologie was én de dwaalleer van het volk, de geheime eredienst én de openbare ceremoniën, de godsdienst van de wijzen én die van de massa. Aan de ingewijden in de mysteriën leerde men slechts het bestaan van één

God: je hoeft maar een blik te werpen op de hymne die werd toegeschreven aan de oude Orpheus en die werd gezongen tijdens de mysteriën van Ceres te Eleusis, een hymne die heel beroemd was in Europa en Azië: ‘Aanschouw de goddelijke natuur, verlicht je geest, beteugel je hart, bewandel de weg der gerechtigheid, houd je oog altijd gericht op de God van hemel en aarde: Hij is de enige, Hij bestaat alleen uit Zichzelf, alle wezens ontleen hun bestaan aan Hem, Hij houdt hen allen in stand, Hij is nooit door een sterveling gezien, en Hij ziet alle dingen.’

Lees ook maar eens deze passage uit de brief van Maximus van Madaura aan de heilige Augustinus: ‘Welk mens is zo bot, zo stom om te twijfelen aan het bestaan van een eeuwige allerhoogste God, die geen einde kent, die niets heeft voortgebracht wat Hem gelijk is, en die de gemeenschappelijke vader is van al wat er bestaat?’

Er bestaan talloze getuigenissen van het feit dat de wijzen niet alleen een afkeer hadden van afgoderij, maar ook van veelgodendom.

Epictetus, die een voorbeeld was van berusting en geduld, de man die zo groot was in zo’n nederige staat, spreekt nooit anders dan van één God. Hier volgt een van zijn stelregels: ‘God heeft mij geschapen, God woont in mij, ik draag Hem overal met mij. Zou ik Hem dan kunnen bezoeden met obscene gedachten, met onrechtvaardige daden, met schandelijke begeerten? Het is mijn plicht God overal voor te danken, Hem overal voor te loven, en pas op te houden Hem te verheerlijken als ik zelf ophoud te bestaan.’ Alle ideeën van Epictetus berusten op dit beginsel.

Marcus Aurelius, die op de troon wellicht even groot was als Epictetus in zijn slavernij, spreekt weliswaar dikwijls van goden, hetzij om zich te voegen naar het algemeen aanvaarde spraakgebruik, hetzij om wezens aan te duiden die tussen het Opperwezen en de mens staan; maar op hoeveel plaat-

sen laat hij niet zien dat hij slechts één eeuwige, oneindige God erkent? 'Onze ziel,' zegt hij, 'is een uitvloeisel van de godheid. Mijn kinderen, mijn lichaam, mijn levensgeesten komen van God.'

De stoïcijnen en de platonici namen het bestaan aan van een universele goddelijke natuur; de epicuriërs ontkenden het bestaan daarvan. In de mysteriën spraken de hogepriesters slechts van één God. Waar waren dan die afgodendienaars?

Een van de grote vergissingen van de dictionaire van Moreri²⁰ is overigens de bewering dat er ten tijde van Theodosius de jongere alleen nog afgodendienaren voorkwamen in de uithoeken van Azië en Afrika. Er waren in Italië nog veel heidense volkeren, zelfs in de zevende eeuw nog. In de tijd van Karel de Grote was Duitsland ten noorden van de Weser niet christelijk. Polen en heel het noorden bleven nog lang na Karel volharden in hun zogenaamde afgoderij. Half Afrika, alle rijken aan de overzijde van de Ganges, Japan, het gewone volk van China en talloze horden Tataren bleven bij hun oude eredienst. In Europa zijn alleen nog maar een paar Lappen, een paar Samoeden en een paar Tataren trouw gebleven aan de godsdienst van hun voorouders.

Tenslotte merken we nog op dat wij in de periode die bij ons wordt aangeduid als de Middeleeuwen, het land der mohammedanen Pagania, het land der heidenen, noemden. Een volk dat beelden verafschuwde, werd door ons uitgemaakt voor afgodendienaars en aanbidders van beelden. Laten we nogmaals toegeven dat de Turken meer redenen hebben om ons voor afgodendienaars te houden bij het zien van onze altaren, die vol staan met prenten en beelden.